

Een ramp die Nederland veranderde?

Een ramp die Nederland veranderde?

Nadenken over vlucht MH17

Gabriël van den Brink (redactie)

Boom | Amsterdam

© Uitgeverij Boom, Amsterdam 2015

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag: Bart van den Tooren

Verzorging binnenwerk: Steven Boland

ISBN 978 90 8953 499 6

NUR 730

Inhoud

Inleiding	9
<i>Gabriël van den Brink</i>	
1 Een ramp met vele betekenissen. Achtergronden en vraagstelling bij de collegereeks <i>Gabriël van den Brink</i>	13
2 De gewelddadige randen van het continent. Europa tussen macht en moraal <i>Paul Scheffer</i>	29
3 De crisis in Oekraïne. Over Rusland en het neerschieten van vlucht MH17 <i>André Gerrits</i>	59
4 Niet te bevatten? Over berichtgeving in de landelijke dagbladen <i>Sjoerd de Jong</i>	81
5 MH17 en de publieke zaak. Een bijdrage vanuit de visuele retorica <i>Heidi de Mare</i>	103

6	Wat de ramp met Nederland doet. Over een hedendaagse vorm van rouw <i>Erik Borgman</i>	129
7	De publieke opinie na de ramp. Politiek vertrouwen en sociaal verlangen <i>Paul Dekker</i>	151
8	Mogelijkheden tot vervolging. Rol van het internationaal recht bij de ramp met MH17 <i>Willem van Genugten</i>	175
9	Internationale luchtvaart ondanks argwaan en wantrouwen <i>Rudi den Hertog en Hugo Roos</i>	193
10	Radicale vormen van onzekerheid. Rampen, crises en ‘crazy states’ als opdracht voor politici <i>Wim van de Donk</i>	209
11	Van MH17 naar grote politiek? De voornaamste bevindingen in perspectief geplaatst <i>Gabriël van den Brink</i>	229
	Over de auteurs	265

*

Ter nagedachtenis aan

Willem Witteveen

(Rotterdam 5 mei 1952 - Oekraïne 17 juli 2014)

*

Inleiding

Gabriël van den Brink

Dit boek vloeit voort uit een buitengewoon tragische gebeurtenis. Op 17 juli 2014 werd vlucht MH17 boven het oostelijke deel van Oekraïne door een raket geraakt, waarop het vliegtuig onmiddellijk uiteenspatte. Het ging om een passagierstoestel dat op weg was naar Kuala Lumpur. Alle 298 inzittenden vonden de dood. Onder hen waren Willem Witteveen, zijn vrouw Lidwien Heerkens en hun dochter Marit Witteveen. Willem was als hoogleraar Encyclopedie van de rechtswetenschap werkzaam aan de Universiteit van Tilburg. Daarnaast maakte hij als senator voor de PvdA deel uit van de Eerste Kamer.

Toen ik even later aan de voorbereidingen voor mijn onderwijs begon, besepte ik dat het een goed idee zou zijn om dit te wijden aan de ramp en de betekenis ervan voor de Nederlandse samenleving. Dat paste goed, omdat het een mastercursus over Bestuur en Maatschappij betrof en wij in Tilburg graag over actuele onderwerpen nadenken. Het centraal stellen van de ramp zou een dub-

bel doel dienen. We konden op wetenschappelijke wijze de vraag stellen hoe deze ramp moet worden geduid. En de cursus kon ook dienen als een in memoriam voor mijn collega Willem Witteveen, met wie ik de voorbije jaren op een heel prettige manier kon samenwerken.

Bijgevolg organiseerden we tussen 2 september en 14 oktober van dat jaar een collegereeks van twaalf bijeenkomsten, die aan een specifiek aspect van de ramp waren gewijd. Ik vroeg (en kreeg!) de medewerking van tien deskundigen, die elk een college voor hun rekening namen. De meesten van hen werkten als hoogleraar aan een Nederlandse universiteit, maar ook de ombudsman van *NRC Handelsblad* leverde een bijdrage. Zelf verzorgde ik de colleges waarmee de reeks opende en eindigde. Vermeldenswaard is nog dat de colleges eveneens toegankelijk waren voor belangstellenden van buiten de universiteit en dat ze allemaal in digitale vorm geregistreerd werden (<https://videocollege.uvt.nl/Mediasite/Catalog/Full/364c364de63842fb69aec9209d412100621>).

De reacties van zowel studenten als belangstellende niet-studenten was hartverwarmend. Vanwege de grote toeloop moesten we uitwijken naar een aparte zaal van de Universiteit van Tilburg, die wordt aangeduid met de wat omineuze naam *black box*. Die zaal was bijna altijd vol en de aanwezigen namen graag aan het gesprek deel. Ook de universiteit kon op een succesvolle collegereeks terugkijken. Door samen met deskundige wetenschappers in het openbaar na te denken over de betekenis van deze ramp kon de academie haar opdracht, ‘understanding society’, waarmaken.

Deze publicatie gaat voor het overgrote deel op deze collegereeks terug. We zorgden voor een volledige transcriptie van het gesproken woord en die tekst werd vervolgens bewerkt tot een hoofdstuk in dit boek. Twee hoogleraren, die een uitstekend college verzorgden, waren om uiteenlopende redenen niet staat hun tekst tot een hoofdstuk om te werken. Ik wil de collegae Pierre Larouche en Ronald Leenes bij deze hartelijk dankzeggen voor het feit dat ze ondanks hun vele verplichtingen tijd voor het betreffende college wilden vrijmaken.

Daar staat tegenover dat dit boek ook een hoofdstuk telt dat in de collegereeks ontbrak. Het gaat om de tekst van Heidi de Mare, ‘MH17 en de publieke zaak. Een bijdrage vanuit de visuele retorica’. Zij is werkzaam aan het Instituut voor Maatschappelijke Verbeelding, een stichting die zich bezighoudt met de analyse van en het debat over publieke beelden en waarbij Willem Witteveen tot 2013 als voorzitter was betrokken. Overigens geldt voor de meeste bijdragen dat ze niet of nauwelijks zijn geannoteerd. Gezien de reputatie van de betrokkenen zal dat het wetenschappelijk gezag van hun tekst niet aantasten.

Ter afsluiting van deze korte inleiding wil ik een aantal mensen nadrukkelijk dankzeggen. Dat zijn in de eerste plaats Vera Cromptvoets, Wouter Michiel Kamp en Marc Dols, die als assistent zeer geholpen hebben bij de organisatie van de collegereeks en de uitwerking van de opnamen. Mijn dank gaat ook uit naar Luc Jeurissen, die vanuit Academic Forum een voorname bijdrage aan het succes van de cursus leverde. Hetzelfde geldt voor Danielle de Koning en de medewerkers van het onderwijssecretariaat aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur. Het is altijd lastig als een hoogleraar zijn onderwijs op het laatste moment wil omgooien. Ik ben hun allen dankbaar voor de souplesse die zij getoond hebben en de manier waarop ze de mastercursus ondersteund hebben.

Uiteraard ben ik ook de sprekers erkentelijk voor het feit dat ze ondanks hun vaak zeer volle agenda tijd hebben vrijgemaakt voor het geven van een college. Ik hoop dat Rudi den Hertog en Hugo Roos, Paul Scheffer, Willem van Genugten, Erik Borgman, Sjoerd de Jong, André Gerrits, Paul Dekker en Wim van de Donk in dit boek iets terugvinden van de eruditie en het enthousiasme die de collegereeks tot een succes maakten. *Last but not least* dank ik de medewerkers van Uitgeverij Boom, die samen met de auteurs voor een mooi boek zorgden. Zij begrepen dat het hier niet gaat om gespecialiseerde wetenschapsbeoefening, maar om een poging om wetenschappelijk na te denken over een drama dat talloze Nederlanders heeft geraakt. Ik hoop dan ook van harte dat het boek door een brede verzameling belangstellenden gelezen wordt.

HOOFDSTUK 1

Een ramp met vele betekenissen

Achtergronden en vraagstelling bij de collegereeks

Gabriël van den Brink

Zoals iedereen in Nederland werd ook ik geschokt door de ramp die zich vorig jaar met vlucht MH17 voordeed. Het was bijna onvoorstelbaar dat een vliegtuig vol passagiers op weg naar hun bestemming in Azië door een stel separatisten in het grensgebied van Rusland en Oekraïne uit de lucht werd geschoten. Die schok nam een heel persoonlijke vorm aan toen ik hoorde dat Willem Witteveen samen met zijn vrouw en dochter in dat vliegtuig zat. Ik had Willem in de voorgaande jaren leren kennen als een zeer erudiete en beschaafde collega, die zijn wetenschappelijke belangstelling wist te combineren met een politiek engagement. Daar kwam bij dat ik sinds 2008 intensief met hem samenwerkte in een onderzoeksproject dat over de geestelijke beginselen in de moderne samenleving ging. Hij leverde ook een bijdrage aan het slothoofdstuk van *De Lage Landen en het hogere*, zoals de titel luidde van het boek waarin ons onderzoek uitmondde.¹ Dat uitgerekend hij en zijn gezin het slachtoffer werden van een zo barbaarse daad aan

de rand van het Europese continent trof me als een lot dat even onbegrijpelijk als bitter was.

Tegelijkertijd riep deze ramp en alles wat ermee samenhang vele vragen op die nauw verbonden zijn met mijn eigen vakgebied aan de Universiteit van Tilburg. Als hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde buig ik me regelmatig over de vraag hoe maatschappelijke ontwikkelingen en politieke of bestuurlijke processen op elkaar inwerken. Die wisselwerking kwam bij de ramp op de meest uiteenlopende manieren aan bod. Dat was dan ook de reden waarom ik in augustus 2014 het plan opvatte om de cursus *Bestuur en maatschappij* die ik elk jaar aan onze masterstudenten geef, deze keer geheel te wijden aan de ramp met vlucht MH17. Hiervoor heb ik al iets over de praktische kanten van die collegereeks gezegd; in dit hoofdstuk wil ik me tot de inhoud van het geheel beperken. De kern van de reeks laat zich eenvoudig samenvatten in de volgende vraag: welke betekenis moeten wij aan de ramp met vlucht MH17 toekennen? Maar het zoeken naar een overtuigend antwoord blijkt – zoals wel vaker in de wetenschap – veel ingewikkelder dat het stellen van de vraag.

Waarom we dit onderzoek graag doen

Misschien moet ik eerst iets zeggen over de context waarin we deze vraag stellen. Een paar omstandigheden brengen ons ertoe om samen na te denken over de ramp met MH17.

De eerste is dat we ons bevinden aan de Universiteit van Tilburg, een academische instelling die al vele jaren ‘understanding society’ als missie heeft. Iedereen begrijpt dat er vaak een groot verschil bestaat tussen de opdracht die een organisatie zichzelf stelt en de dagelijkse gang van zaken op de werkvloer. Dat geldt ook voor de Tilburgse universiteit. Hoewel medewerkers en studenten dag in dag uit onderzoek doen naar vragen op juridisch, economisch, sociologisch of menswetenschappelijk gebied, is lang niet altijd duidelijk hoe dit zal bijdragen aan een beter begrip van

de samenleving. Van de andere kant scheidt zo'n missie ook verplichtingen. In elk geval wil de Universiteit van Tilburg meer zijn dan een leverancier van gespecialiseerde inzichten. Ze ambieert een beter begrip van het omvattende geheel dat de samenleving is. De grote vraag is evenwel hoe men tot een samenhangend inzicht komt als wetenschappelijke disciplines het uitgangspunt vormen. Kenmerkend voor dergelijke disciplines is namelijk dat ze de maatschappelijke realiteit vanuit één perspectief bezien. Daarom kan men inzichten die bijvoorbeeld uit breinwetenschappelijk onderzoek voortvloeien, niet zomaar verbinden met de kennis die econometristen, theologen of rechtsgeleerden voortbrengen. Er wordt altijd hoog opgegeven van de noodzaak om interdisciplinair, multidisciplinair of zelfs transdisciplinair onderzoek te doen, maar in de praktijk komt er weinig van terecht en veel wetenschappers trekken zich graag in het eigen specialisme terug. In dat opzicht vormt nadenken over de ramp met MH17 inderdaad een forse uitdaging. De vragen zijn onder meer of we inzichten op het gebied van de internationale betrekkingen op een zinvolle manier kunnen verbinden met het proces van rouwverwerking en hoe onderzoek naar de publieke reacties op de ramp te verbinden is met vragen over eventuele vervolging van de daders. Zo beschouwd vormt de ramp met MH17 een gelegenheid om na te gaan in hoeverre de Universiteit van Tilburg haar missie realiseert.

De tweede reden om stil te staan bij de context van dit onderzoek is dat het aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur (TSPB) plaatsvindt. Deze school doet binnen de universiteit bestuurskundig onderzoek terwijl ze haar studenten van een bestuurskundige opleiding voorziet. Maar ze doet dat wel op een bijzondere manier. Verwante vakgroepen elders in Nederland houden zich vooral bezig met processen die zich in de boezem van de rijksoverheid, een gemeente of een publieke organisatie afspelen. Zij concentreren zich op de zogeheten systeemwereld en hebben minder aandacht voor de vraag hoe burgers, bedrijven en andere maatschappelijke actoren tegen die systemen aankijken. De TSPB daarentegen stelt in haar onderzoek en onderwijs juist de interactie

tussen overheden en maatschappelijke actoren voorop. Een ander accentverschil is dat veel bestuurskundigen een antwoord zoeken op de vraag hoe men de organisatie, de processen of de procedures van overheden kan verbeteren. Ze hebben vooral belangstelling voor de instrumentele kant van het bestuur en minder voor het normatieve aspect ervan. De TPSB daarentegen vindt die normatieve kant van groot belang en doet daarom ook onderzoek naar de doelen, de motieven en de personen die in de vormgeving van bestuurlijke processen een rol spelen. Deze twee eigenaardigheden komen samen in het thema dat we de afgelopen jaren bij ons onderzoeksprogramma centraal stelden, namelijk vraagstukken over de geloofwaardigheid van bestuur en politiek.² Welnu, ook in dat opzicht vormen de gebeurtenissen rond de ramp van 17 juli 2014 een uitdaging. De vraag is immers hoe Nederlandse politici met deze gebeurtenissen omgingen, hoe burgers en andere maatschappelijke actoren daarover oordeelden en of we inderdaad kunnen spreken van een geloofwaardig optreden.

Vervolgens wil ik – ten derde – een enkel woord wijden aan het type onderzoek dat we de afgelopen jaren in het vakgebied van de maatschappelijke bestuurskunde hebben gedaan. Het is een specialisatie in de TSPB die een eigen profiel ontwikkeld heeft. Daartoe behoort dat we ons vaak in het functioneren van professionals in de (semi)publieke sfeer hebben verdiept. Denk aan het werk dat politieagenten, leerkrachten, ambtenaren of zorgverleners doen. In dat soort beroepen komt de vaak gespannen interactie tussen overheid en burgers op pregnante wijze tot uitdrukking.³ Verder hielden we ons bezig met de rol die normen, waarden, idealen en geestelijke beginselen in de moderne maatschappij spelen. We kwamen tot het inzicht dat deze vaak meer betekenis hebben dan velen aannemen, juist als het om professionals in de (semi)publieke sector gaat.⁴ Ten slotte is kenmerkend dat we ons werk vaak in opdracht van maatschappelijke partijen doen, waarbij we intensief met deze partijen meedenken. Zo begrijpen we enerzijds de manier waarop politieke en bestuurlijke processen objectief gezien plaatsgrijpen en anderzijds de manier waarop dat door de betrokkenen meer subjectief

ervaren wordt. Je kunt zeggen dat het ‘maatschappelijke’ van ons vakgebied niet alleen in het onderzochte onderwerp zit, maar ook in het type kennis dat we ontwikkelen. Mede daarom vormt de ramp met MH17 voor ons vakgebied een uitdaging. Het is immers evident dat we de betekenis van deze ramp niet tot de objectieve zaken kunnen beperken. Het gaat ook om de manier waarop de ramp in affectieve, normatieve en morele zin ervaren wordt.

Ten slotte is er nog een persoonlijke omstandigheid die maakt dat ik de mastercursus *Bestuur en maatschappij* aan de ramp wilde wijden. Ik heb altijd veel belangstelling gehad voor het publieke debat en droeg er van tijd tot tijd op een eigen manier aan bij. Ik geloof niet dat er een tegenstelling is tussen de manier waarop wetenschappers onderzoek doen naar belangrijke gebeurtenissen en de manier waarop de openbare meningsvorming in haar werk gaat. Er blijven natuurlijk verschillen als het de empirische data, de gebruikte methodiek of de theorievorming betreft. We kunnen een wetenschappelijke verhandeling, een opiniebijdrage in de krant en de deelname aan een openbaar debat niet zomaar op één hoop gooien. Maar wanneer het om politieke vragen gaat of om discussie met betrekking tot de publieke zaak, lopen de dingen regelmatig door elkaar. Wie zich verdiept in grote vraagstukken zoals de bescherming van onze privacy, de plaats van Europa in geopolitiek verband of de inrichting van het zorgstelsel, krijgt onvermijdelijk met een mengeling van wetenschappelijke inzichten, politieke voorkeuren, morele overwegingen en persoonlijke ervaringen van doen. In elk geval is het een uitdaging om met behoud van intellectuele integriteit een bijdrage aan het publieke debat te leveren.

Van Willem Witteveen weet ik dat hij grote belangstelling had voor deze mengeling van inzichten, al was hij niet de man van vlot geschreven stukken in de krant of een scherp tv-optreden. De ramp die hem, zijn gezin, andere slachtoffers en een groot deel van de Nederlandse bevolking heeft getroffen, geeft alle aanleiding voor een dergelijke openbare gedachtewisseling. Het is ook om die reden dat de colleges die we organiseerden in het najaar van 2014 aan de Universiteit van Tilburg, mij zonder meer gepast leken.